

Usul İslam Araştırmaları

ISSN 1305-2632 | e-ISSN 2147-8279

Ekim/October 2022, 38 (38): 55-80

Mes‘ûdî’nin Tarih Yazıcılığında Bir İstitrât Örneği Olarak Abbâsiler ile Bizans Arasındaki Esir Mübadeleleri

Captive Exchanges Between Abbasid Caliphate and Byzantium as an
Example of Digression in al-Mas‘ûdî’s Historiography

Zeynep Kaya Ünal

Arş. Gör., Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi
ve Sanatları Anabilim Dalı, İslam Tarihi Bilim Dalı.

zeynep.kaya@marmara.edu.tr | ORCID: 0000-0002-0346-1043

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 15 Ağustos/August 2022

Kabul Tarihi/Accepted: 03 Eylül/September 2022

Yayın Tarihi/Published: 01 Ekim/October 2022

Yayın Sezonu/Pub Date Season: Ekim/October

Cilt/Volume: 38 **Sayı/Issue:** 38 **Sayfa/Pages:** 55-80

Cite as/Atf: Kaya Ünal, Zeynep. “Mes‘ûdî’nin Tarih Yazıcılığında Bir İstitrât
Örneği Olarak Abbâsiler ile Bizans Arasındaki Esir Mübadeleleri [Captive
Exchanges Between Abbasid Caliphate and Byzantium as an Example of Digression
in al-Mas‘ûdî’s Historiography]”. Usul İslam Araştırmaları-Usul Islamic Studies
38/38 (Ekim 2022): 55-80.
<https://doi.org/10.56361/usul.1162492>

İntihal/Plagiarism: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit
edilmemiştir/This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

Yayıncı/Published by: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi/İstanbul Sabahattin
Zaim University.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve
etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği
beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed
while carrying out and writing this study and that all the sources used have been
properly cited (Zeynep Kaya Ünal).

Özet

Mes'ûdî'nin *ahbâr* alanında günümüze ulaşan iki eseri bulunmaktadır. Müellifin tarih yazımında *ahbâr*, tüm ilimlerin kendisinden çıktığı ana membadır. Dolayısıyla siyasetten felsefeye, edebiyattan kültüre oldukça geniş bir sahayı kapsamaktadır. Bu sebeple Mes'ûdî, “her bâbda başlıkta zikredilmeyen konulara” da yer verdiğini belirtmiştir. Ancak bunu gerçekleştirmek için, konu başlıklarıyla ilişkili meselelerin ele alınmasını mümkün kılacak bir üsluba ihtiyaç vardır. Mes'ûdî bu ihtiyacı, edebiyat sahasında bir anlatı unsuru olan istitrâtı (ara söz) tarih yazıcılığına dahil ederek karşılamış; bu sayede ilgili gördüğü konuları metnin içerisine yerleştirmiştir. İstitrât vesilesiyle hem otobiyografik bilgilere yer verme hem de biyocoğrafya, sosyo-kültürel unsurlar, felsefî meseleler gibi pek çok konuyu içine alan kapsamlı bir metin inşa etme imkânına kavuşmuştur. Fakat müellifin üslubunda istitrâtın görevi bununla sınırlı değildir. Zira *Mürücü'z-zehab*'de bölümlerin içinde kullanılan istitratlar, *et-Tenbîh ve'l-işrâf*'a geldiğinde bizzat bölüm olarak sunulabilmektedir. Abbâsîler ile Bizans arasındaki esir değişimlerini inceleyen ara söz de böyledir. Bu makalede Mes'ûdî'nin istitrât kullanımının seyrini takip etmek için; öncelikle müellifin bu üsluba sıklıkla yer verdiği eseri *Mürücü'z-zehab*'deki örneklerden hareketle, mezkûr usulü hangi amaçlarla kullandığına dikkat çekilecektir. Akabinde esir mübadelelerini inceleyen *et-Tenbîh ve'l-işrâf*'taki bölüm, söz konusu metodun gelişimi bağlamında değerlendirilecektir.

Anahtar kelimeler: İslâm Tarihçiliği, Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, İstitrât, Esir Mübadeleleri

Captive Exchanges Between Abbasid Caliphate and Byzantium as an Example of Digression in al-Mas'ûdî's Historiography

Abstract

al-Mas'ûdî has two works that have survived in the field of *akhbar*. In his historiography, *akhbar* is the main source from which all sciences emerge. Therefore, it covers a wide field. For this reason, al-Mas'ûdî stated that he included "subjects that are not mentioned in the title in every chapter". However, to achieve this, there is a need for a style that will make it possible to deal with the issues related to the headings. al-Mas'ûdî met this need by including digression (istitrât), which is a narrative element in literature, in historiography. In this way, he placed the relevant subjects in the text. However, digression's task in his style is not limited to this. Because the digressions used in the chapters in *Murûj al-dhahab*, can be presented as a section when it comes to *al-Tanbîh wa al-ishrâf*. The digression that examines the captive exchanges between the Abbasids and Byzantium is such. In this article, to follow Mas'ûdî's use of digression, firstly, it will be pointed out for what purposes he used the aforementioned method, based on the examples in *Murûj*. Subsequently, the section examining the exchange in *al-Tanbîh* will be evaluated in the context of the development of the method.

Keywords: Islamic Historiography, al-Mas'ûdî, *al-Tanbîh wa al-ishrâf*, Digression, Captive Exchanges

ذكر الألفية بين العباسية والبيزنطية كمثال الاستطراد في كتابة التاريخ المسعودي

ملخص

للمسعودي كتابان باقيا حتى يومنا هذا في مجال الأخبار. في كتابة تاريخ المسعودي، فإن الأخبار هي المصدر الرئيسي الذي يستخرج منه كل علم. لذلك، فهو يغطي مجالاً واسعاً جداً من السياسة إلى الفلسفة، ومن الأدب إلى الثقافة. لهذا السبب، ذكر المسعودي أيضاً "أنه يأتي في كل باب مما ذكرناه من أنواع العلوم وفنون الأخبار والآثار ما لم تأت عليه تراجم الأبواب". ولتحقق ذلك، هناك حاجة إلى أسلوب يجعل من الممكن التعامل مع القضايا المتعلقة بتراجم الموضوعات. وقد راح المسعودي هذه الحاجة بتضمين الاستطراد، وهو عنصر سردي في مجال الأدب، في التأريخ. وبجدة الطريقة، وضع الموضوعات التي رأى أنها ذات صلة بالنص الأصلي. بمناسبة الاستطراد أتاحت له الفرصة التضمن معلومات السيرة الذاتية وإنشاء نص شامل يغطي العديد من الموضوعات. ومع ذلك، فإن مهمة الاستطراد في أسلوب المؤلف لا تقتصر على هذا. لأن يمكن عرض الاستطرادات المستخدمة في أبواب مروج الذهب باب تاما في التنبيه والإشراف. مثال هذا الاستطراد الذي يفحص الغدية بين العباسيين والبيزنطيين. في هذا المقال، لمتابعة مسار استخدام المسعودي للاستطراد، أولاً، سيتم الإشارة إلى الأغراض التي استخدمها بجدة الطريقة، بناءً على الأمثلة الموجودة في المروج. بعد ذلك، سيتم تقييم القسم الذي يدرس تبادل الأسرى في التنبيه في سياق تطوير هذا الأسلوب.

الكلمات المفتاحية: كتابة التاريخ الإسلامي، المسعودي، التنبيه والإشراف، الاستطراد، الألفية

Giriş

Tarih ve coğrafya ilmine yaptığı katkılar ile tanınan Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî (öl. 345/956), hayatının çoğunu seyahat ederek geçirmiştir. O gün bilinen dünyanın büyük bölümünü ziyaret eden müellif eserlerinde; seyahatlerinde edindiği bilgiler, karşılaştığı meşhur kimseler, erişebildiği kitaplar gibi çok farklı konulara yer vermektedir. Müellifin *ahbâr* alanında yararlandığı materyalin çeşitliliğinden kaynaklanan bu konu genişliği, eserlerinin birincil tarih kaynağı olarak değerini artıran bir unsur olarak öne çıkmaktadır. Nitekim günümüze ulaşan iki eseri *Mürûcü'z-zeheb ve meâdinü'l-cevher fi tuhafî'l-eşrâf mine'l-mülûk ve ehli'd-dirâyât* ile *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, bu sahada kaleme alınmıştır.

Mes'ûdî'nin ilim tasnifinde, bütün ilimlerin ana kaynağı *ahbârdır*.¹ Bu tanımlamada *ahbâr* ile *tarih* birbirini doğrudan karşılayan iki terim değildir. *Tarih* daha ziyade takvim bilimleri ve kronolojiyle ilgiliyken; *ahbâr*, tarih yazımının edebiyatla harmanlanmış bir türüdür. Müellif *Mürûc*'un girişinde yer verdiği kaynak listesinde de *ahbâr* ile *tarih* telifini farklı ihtisas sahaları olarak değerlendirmiştir.² Ona göre *ahbâr*, bir taraftan fıkha ve güzel ahlaka diğer taraftan hükümdarların siyasetine ve edebiyata kaynaklık eden ilim dalıdır.³ Mes'ûdî, bütün ilimlerin *ahbâr*dan neşet ettiğini ifade ederken bir anlamda kendi telif serüvenine de işaret etmektedir. Çünkü hayatı boyunca kelâm, dinler ve mezhepler tarihi, seyahatname gibi pek çok türde eser veren müellifin yazın yolculuğu *ahbâr* ile sona ermiştir. Öyle ki yaşamının son döneminde kaleme aldığı eserlerin çoğu bu sahadadır.⁴ *Mürûc* ile *et-Tenbîh* arasında *ahbâr* alanında üç eser daha yazmıştır.⁵ Bu durum onun ilim tasnifinde *ahbârı* en yüksek merteye kabul etmesinin bir sonucu olarak; kendi telif sürecinin, nihai ilim olan *ahbâra*

---

¹ Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali el-Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*, thk. Kemal Hasan Mer'î (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1425/2005), 2/53.

² Mes'ûdî, *Mürûc*, 2/16-23.

³ "Fıkıh ondan çıkar, fesahtan ondan yararlanır, aşâb-ı kıyas (müteteklimler) [hükümlerini] onun üzerine bina eder. Makâlât ehli ondan hüküm çıkarır. İnsanlar bilgiyi ondan alır. Filozofların örnekleri onda bulunur. Güzel ahlak ondan alınır. Edebiyat ve hükümdarların siyaseti konusunda ona başvurulur. Her ilginçlik onunla bilinir... Ahbâr ilminin diğer ilimlere üstün olduğu açıktır." Mes'ûdî, *Mürûc*, 2/53.

⁴ Telif ettiği otuz altı kitabın açıklamalı bibliyografyası için bk. Tarîf Khalidî, *Islamic Historiography: The Histories of Mas'ûdî* (Albany: State University of New York Press, 1975), 154-164.

⁵ Bunlar *Fünûnü'l-me'ârif ve mâ cerâ fi'd-dühûri's-sevâlif*, *Zehâirü'l-ulûm ve mâ kâne fi sâlihi'd-dühûr ve el-İstizkâr limâ cerâ fi sâlihi'l-âsâr*'dir. Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali el-Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, thk. Abdullah İsmâil es-Sâvî (Kahire: Mektebetü's-Şarki'l-İslâmiyye, 1357/1938), 85.

vardığı şekilde yorumlanabilir.⁶ Müellifin yazın yolculuğu bu şekilde bir tekâmül süreci olarak değerlendirilirse, bu zincirin son halkası da *et-Tenbîh* olmaktadır.

Hayatının son döneminde Mısır'ın Fustat şehrine yerleşen Mes'ûdi, bugün elimizde bulunan iki eseri *Mürûc* ve *et-Tenbîh*'i burada telif etmiştir. Ansiklopedik nitelikteki bu eserler kâinatın yaratılışı ve coğrafya konularıyla başlamakta, tarihle devam etmektedir. Rum ve Sâsânî hükümdarlarına geniş yer ayrılmış, Hindistan ve Çin'e dair malumat verilmiş, sadece coğrafi açıdan değil tarihsel açıdan da bilinen dünyanın genel bir tablosu çizilmeye çalışılmıştır. Eserlerin İslâm tarihine tahsis edilen bölümü ise müellifin dönemine kadar ulaşmaktadır. Hem çağdaşı olan hem de kaynakları arasında yer alan *Târihü'l-ümem ve'l-mülûk* yazarı Taberî'nin (öl. 310/923) aksine Mes'ûdi, eserlerini yıl esası yerine halifelerin dönemlerine göre tasnif etmiştir. Müellif, Taberî'den övgüyle bahsettiği halde onun rivayet nakline dayanan yazın metodunu da tercih etmemiştir.⁷ İsnadları hafzetmeyi usul olarak benimsemiş, nadiren senetli rivayetlere yer vermiştir.⁸ *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, Mes'ûdi'nin son eseri olmanın yanı sıra tüm eserlerinin muhtasarı olması bakımından da dikkate değerdir. Zira içerdiği konular açısından *Mürûcü'z-zeheb* ile neredeyse aynıdır. Ancak *Mürûc*'da sıklıkla rastlanan konular arası geçişler, meselelerin farklı bölümlerde parçalara bölünerek tartışılması, anlatıma konuyla doğrudan ilgili olmayan meselelerin dahil edilmesi gibi metnin akışını bozduğu düşünülen unsurlar *et-Tenbîh*'te yer almamaktadır.

Makalenin konusunu teşkil eden *et-Tenbîh*'teki “Müslümanlarla Rumlar Arasındaki Esir Değişimleri” başlığı, iki eser arasında konu açısından göze çarpan farklılıklardan biridir.⁹ İki eserin içerikleri incelendiğinde genel temâyül, hacminin de bir neticesi olarak *Mürûc*'da konuların hem daha çeşitli hem de daha ayrıntılı ele alınmasıdır. Ancak esir değişimleriyle ilgili bahis, bunun tam tersi bir yönelimle yazılmıştır. Zira Mes'ûdi *Mürûc*'da, *et-Tenbîh*'te zikrettiği esir mübadelelerinden sadece üç tanesine yer vermiş, onları da topluca anlatmak yerine müteferrik olarak ilgili halifelerin dönemlerini işlerken kaydetmiştir.

⁶ Tarif Khalidi, *Arabic Historical Thought in the Classical Period* (Cambridge : Cambridge University, 1994), 133.

⁷ Mes'ûdi, *Mürûc*, 1/13.

⁸ Taberî'den nakledilen bazı rivayetler için bk. Mes'ûdi, *Mürûc*, 2/222; 3/8, vd.

⁹ Mes'ûdi, *et-Tenbîh*, 160-166.

Burada dikkate değer olan bir diğer nokta Mes'ûdî'nin bu başlığı, *et-Tenbîh*'in peygamberler tarihiyle başlayan ve İslâm tarihiyle devam eden bölümüne geçmeden hemen önce mütalaa etmiş olmasıdır. Çünkü Abbâsiler dönemiyle ilgili bir konu olmasına rağmen, İslâm tarihi anlatısının takvime uygun bir noktada kaydedilmemiştir. Bilakis konunun kronolojik tasnife giriş yapmadan önce irdelenmesi tercih edilmiştir. Dolayısıyla kendi içinde tarihi seyrine uygun olarak anlatılan esir değişimleri, eserin genel kronolojisi bakımından dışarıda kalmaktadır. Bu, başlığın istitrât olduğuna işaret eden önemli bir noktadır.

Mes'ûdî'nin İstitrât Kullanımı

İstitrât, nazım ya da nesir olsun edebî metinlerde konuyla doğrudan bağlantısı bulunmayan meselelerin, bir münasebet ihdâs edilerek ara söz şeklinde anlatılmasına verilen isimdir.¹⁰ İstitrât, Mes'ûdî'nin eserlerinde sık rastlanan bir anlatı unsurudur. Zira müellif konudan konuya geçerek ya da bir meseleye farklı bölümlerde tekrar yer vererek oldukça parçalı anlatıma sahip bir metin ortaya koymuştur. Bu durum özellikle *Mürûc* için geçerlidir.¹¹ Kendisi de *Mürûc*'un içeriğinde “her bâbda, başlığında zikredilmeyen konulara yer verdiğini” ifade etmektedir.¹² Çünkü yer altı sularına nasıl ulaşılacağı¹³ ya da at yarışları¹⁴ gibi konular eserde anlatıldığı halde, dışarıdan bakan okuyucu için hangi başlıkta kaydedilmiş olabileceklerini tahmin etmek mümkün değildir. Oysa müellif denizlerle ilgili bilgi verirken çiftçilerin yeraltı su kaynaklarını bulmak için kullandıkları metodları da zikretmiştir. Benzer şekilde Emevî halifesi Velîd b. Yezîd'in (125-126/743-744) at yarışlarına düşkün olduğunu kaydetmekle yetinmemiş, bu yarışların nasıl düzenlendiği ya da yarışlara hangi atların katıldığıyla ilgili ayrıntılı bilgilere yer vermiştir. Mes'ûdî'nin telif usulündeki konuyu bölen bu anlatılara, istitrât adı verilmektedir.¹⁵

¹⁰ İsmail Durmuş, “İstitrât”, *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 23/401-402.

¹¹ Örneğin; Mes'ûdî, Abbâsiler döneminde vezirlik gibi önemli devlet görevlerinde bulunmuş bir aile olan Bermekilerin gözden düşüşünü anlattığı bölümde aşk ile ilgili uzun bir istitrâta yer vermiştir. Bu istitrâtın, müellifin Bermekilerin çöküşüyle ilgili fikirlerini ifade edecek şekilde yorumlandığı bir araştırma için bk. Julie Scott-Meisami, “Mas'ûdî on Love and the Fall of the Barmakids”, *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 121/2 (1989), 252-277.

¹² Mes'ûdî, *Mürûc*, 1/22-23.

¹³ Mes'ûdî, *Mürûc*, 3/102.

¹⁴ Mes'ûdî, *Mürûc*, 3/181.

¹⁵ Cevad Ali, “Mevâridü Târîhi'l-Mes'ûdî”, *Sümer* 20/1-2 (1964), 21.

Telif unsuru olarak istitrât; konuyla ilgili başka izahlara yer vermek, okuyucunun ya da dinleyicilerin ilgisini canlı tutmak gibi çeşitli amaçlarla araya anekdot ya da hikâye eklemek şeklinde uygulanmaktadır.¹⁶ Aslında bu hedefler Mes'ûdi'nin eserlerinde belirttikleriyle uyumludur. Çünkü o, *ahbâr* ilminin hem bilgili hem bilgisiz kimselere hitap ettiğini ve herkesin istifade edeceği şekilde telif edildiğini ifade etmektedir.¹⁷ Diğer taraftan bu şekildeki ara söz kullanımı, parçalı anlatıma sebep olması dolayısıyla, müellifin eleştirildiği ana noktalardan birini teşkil etmektedir. Hatta eserlerinde derinliği olmayan sathî bilgilere yer verdiği¹⁸ ya da aynı anda tek bir meseleye yoğunlaşmak yerine birden fazla konuyla ilgilendiği için böyle bir anlatımın ortaya çıktığı düşünülmüştür.¹⁹ Bir açıdan *Mürûc*'daki konu dağınıklığından yola çıkılarak, istitrâtların bir eksiklik olarak yorumlanması doğaldır. Diğer taraftan *et-Tenbîh* incelendiğinde müellifin konuyu böldüğü düşünülebilecek bu tür ara sözlere oldukça az yer verdiği görülmektedir. Eserin içeriği, konu başlıklarında belirtilen konularla sınırlı tutulmuş, başlığın çizdiği sınırlara çoğunlukla sadık kalınmıştır. Ayrıca esir değişimlerini anlatan kısımda olduğu gibi istitrâtlar da başka konuların içine serpiştirilmemiş, bilakis kendi içinde tam bir metin olarak kaleme alınmıştır. Bu değişim müellifin istitrât metodunu yazın serüveni boyunca geliştirdiği şekilde yorumlanabilir. Dolayısıyla *Mürûc*'daki istitrâtların temel özellikleri değerlendirilerek Mes'ûdi'nin tarih yazıcılığında bu metodu ne amaçla kullandığı ve geliştirdiği, neticede de *et-Tenbîh*'te nasıl uyguladığı tespit edilebilir.

Mürûc'da yer alan istitrâtlar kullanım alanlarına bakıldığında temelde iki tür altında toplanabilir: Anekdotalar ve açıklamalar. Hükümdarlar, yöneticiler ya da toplumun önde gelen simalarıyla ilgili çok sayıda anekdota yer veren müellif, bu ara sözleri onların karakterlerini tanımlamak ya da siyasî duruşlarını ortaya koymak için bir araç olarak kullanmıştır. Meselâ; Hz. Ebû Bekir (11-13/632-634) ile Ebû Süfyan (öl. 31/651-52) arasındaki diyalog, halifenin İslâmî anlayışı cahiliyeden getirilen değer yargılarının üstünde tutmasını vurgulamaktadır.²⁰

¹⁶ Durmuş, "İstitrât", 23/401.

¹⁷ "وهو علم يستمتع بسماعه العالم والجاهل، ويستعذب موقعه الأحق والعاقل" Mes'ûdi, *Mürûc*, 2/53.

¹⁸ C. Brockelmann, "al-Mas'ûdî", *The Encyclopaedia of Islam*, ed. M. Th. Houtsma ve A. J. Wensick vd. (Leiden: Brill, 1936), 3/403; C. Brockelmann, "Mes'ûdî", *İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1979), 8/144.

¹⁹ Cevad Ali, "Mevâridü Târîhi'l-Mes'ûdî", 21.

²⁰ Hz. Ebû Bekir Ebû Süfyan'ı huzuruna çağırarak azarlamış, Ebû Süfyan da kendisini affettirmek için halifeye yaltaklanmaya başlamıştır. Halifenin babası Ebû Kuhâfe, sesleri işitip durumu öğrenince

Benzer şekilde Yezîd b. Muâviye'nin (60-64/680-683) babasının siyasî tutumunu sürdürmeyi hedeflediğine işaret eden noktaları Abdülmelik b. Mervân (65-86/685-705) ile arasında geçen konuşmadan okumak mümkündür.²¹ Mes'ûdi bu tür anekdotları çoğunlukla halifelerin dönemini anlatırken ya da ilgili şahısların vefatı hakkında bilgi verirken aktarmıştır. Örneğin; Velîd b. Abdülmelik döneminde (86-96/705-715) vefat haberine yer verdiği Ubeydullah b. Abbâs'la (öl. 58/678) ilgili anekdot, onun cömertliğinden bahsetmektedir.²² Açıklamalarda ise Mes'ûdi'nin otobiyografik bilgilere yer verdiği ve seyahatleri sırasında gördüğü kimselerden ya da karşılaştığı durumlardan bahsettiği dikkati çekmektedir.²³ Ayrıca farklı dini ve mezhebi inanışlar,²⁴ yeryüzünde konuşulan diller²⁵ gibi çok çeşitli konularda elde ettiği bilgiyi de açıklama türünden ara sözlerle aktarmıştır. Aslında bu istitrâtlar sayesinde eserin çerçevesi sosyal tarih, mezhepler tarihi, hatta coğrafyanın tarih üzerindeki etkisini inceleyen çevre tarihi gibi bugün tarih sahasının alt dalları olarak görülen geniş bir alanı kapsayabilmektedir.

Mes'ûdi'nin hangi tür ara sözleri kullandığı genel hatlarıyla belirlendikten sonra, bu istitrâtların metin içindeki görevleri değerlendirilebilir. Çünkü ara sözler metne dışarıdan yapılan müdahaleler izlenimi verdiklerinden, eseri istitrâtları dışarıda tutarak değerlendirme temayülü ortaya çıkabilmektedir. Oysa istitrâtlar da metnin içeriğini ve anlamını şekillendiren temel bir unsurdur. Ara sözlerin işlevleri; akış kronolojisini kırarak zamanı genişletmek, zaman ve mekân bakımından farklı bir duruma geçiş imkânı sağlamak, neden-sonuç ilişkisinin kurulmasını temin etmek ve metnin mesajını zaman üstü bir konuma taşımak

---

oğlunu "daha dün Kureyş'in efendisi" olan Ebû Süfyân'a karşı sesini yükseltmemesi için uyarmıştır. Ancak Hz. Ebû Bekir "Babacım! Allah İslâm'la bir kavmi yüceltti bir başkasını zelil etti." şeklinde cevap vermiştir. Mes'ûdi, *Mürûc*, 2/236.

²¹ Yezîd, talebi üzerine Abdülmelik b. Mervân'a Hicaz bölgesinde çok kıymetli bir arazi tahsis etmiştir. Bu ihsanı yapmasının sebebini açıklarken "İnsanlar onun halife olacağını iddia ediyorlar. Eğer doğru söylüyorlarsa aramızı yapmış olduk. Eğer yalan söylüyorlarsa da onu kendimize bağlamış olduk." ifadelerini kullanmıştır. Mes'ûdi, *Mürûc*, 3/61. Yezîd'in bu tavrı babası Muâviye'nin insanlarla ilişkilerinde belli bir mesafeyi korumaya özen gösteren; bu amaçla kendisinden uzaklaştıklarında onlara yakınlaşıp, kendisine yaklaştıklarında ise uzaklaştığını açıkladığı ifadeleriyle uyumludur. Ahmed b. Ebû Ya'kûb Ya'kûbi, *Târîhu Ahmed b. Ebi Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih el-Kâtibi'l-Abbâsî ma'rûf bi'l-Ya'kûbi*, thk. M. Th. Houtsma, (Leiden: Brill, 1883), 2/283.

²² Mes'ûdi, *Mürûc*, 3/135.

²³ Mes'ûdi, *Mürûc*, 1/14, 99, vd.

²⁴ Mes'ûdi, *Mürûc*, 2/101, 192, vd.

²⁵ Mes'ûdi, *Mürûc*, 1/175; 2/152, vd.

şeklinde genel başlıklar halinde sıralanmaktadır.²⁶ Burada zikredilen maddeler, *et-Tenbîh*'te yer alan "Müslümanlar ile Bizans Arasındaki Esir Değişimleri" başlığının metindeki işlevini açıklamak için uygun bir zemin teşkil etmektedir.

Mes'ûdî, eserlerini yeryüzünün coğrafyasını ve ilkçağlarda yaşayan yedi milletin tarihini açıklayacak şekilde tasnif etmiştir. Bu milletlerin tarihini anlatırken kendi içlerinde kronolojik bir sistem benimsemiş, konuyu alt bölümlere ayırmak için ise hanedanları esas alan bir tasnife yönelmiştir. Hakkında en geniş malumat verdiği milletlerin Farisiler ve Rumlar olduğu görülmektedir. Rumlar hakkında bilgi verirken; Yunan tarihinden başlayarak Bizans'ın hâkimiyetine, yani kendi yaşadığı döneme kadar uzanmıştır. Bizans tarihini anlattığı bölümde ise hanedanlık değişimleri dışında İslâm'ın yayılışını da mihenk taşı olarak benimsemiş, hicreti milat olarak kaydetmiştir.²⁷ Ancak Bizans siyasî tarihini anlatmayı bitirdikten sonra peygamberler tarihi ile başlattığı İslâm tarihine geçmeden önce yer verdiği iki konu daha bulunmaktadır. Bunların ilki "Roma'nın Sınırları" başlığını taşımakta ve Bizans topraklarının uzandığı son noktalar ile ülkenin dokuz eyaletinden bahsetmektedir. İkincisi de Abbâsiler ile Bizans arasındaki esir değişimleridir.²⁸

Mürûc'da tarihi seyri içinde ilgili yerlerde geçen esir değişimi haberleri *et-Tenbîh*'te daha geniş bir kaynak havuzundan yararlanılarak bir araya getirilmiş ve bütüncül bir üslupla sunulmuştur. Aslında *et-Tenbîh*'in üslûp itibarıyla *Mürûc* ile kıyaslandığında daha açık bir anlatıma sahip olduğu görülmektedir. Zira *et-Tenbîh*'te başlık-içerik uyumu sağlanmış, konuların ele alınış metodu netleştirilmiştir. Dolayısıyla daha az anekdot ve ara söze yer verilmiş; kullanılan istitrâtlar dahi tam bir anlatı halinde sunulmuştur. Yukarıda zikredildiği üzere *et-Tenbîh* Mes'ûdî'nin tarih yazımının en müttekâmil hali olarak kabul edilirse mezkûr değişimlerin bilinçli tercihler sonucu ortaya çıktığı neticesine varılabilir. Bu durumda *ahbâr* sahasının geniş konu havuzunu kapsamak için kullanılan istitrât metodunun da, belli bir meseleyi bütüncül bir bakış açısı ve kronolojik

²⁶ Mustafa Duman, "Yapısal ve İşlevsel Bir Anlatı Unsuru Olarak Ara Sözler: Kutadgu Bilig Örneği", *Milli Folklor* 16/124 (15 Aralık 2019), 22-24.

²⁷ Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, 134.

²⁸ Burada Mes'ûdî, müslüman ve Rum ifadelerine yer vermektedir. Ancak belirttiğine göre; Emevîler döneminde bireysel fidyeye anlaşmaları yapılmışsa da devletler arasında bir anlaşma neticesinde gerçekleşen esir değişimi olmamıştır. Bu sebeple bahsi geçen mübadeleler Abbâsiler dönemine aittir. Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, 160.

tasnifine uygun olarak ele alan bir tür monografi halinde sunulmasına doğru geliştiği söylenebilir. Bu haliyle Mes‘ûdî’nin mezkûr usulle yazdığı bir başlık, tarih yazımında rivayetçi tarihçiliğin karşı kutbunu temsil etmektedir. Bu da aynı zamanda Mes‘ûdî’nin *târih* ile *ahbârı* ayrı noktalarda konumlandırılan tutumuyla birlikte değerlendirildiğinde; böyle bir monografi sayılabilecek örnek istitrâtın, *ahbâr* yazımının bir unsuru olarak ele alınabileceğini göstermektedir.

Esir değişimleri örneği üzerinden istitrât kullanımıyla Mes‘ûdî’nin ulaştığı geniş çerçeveyi tespit edebilmek için, aynı dönemde kaleme alınmış ve bu konuyu işleyen eserlerden istifade etmek gerekmektedir. Mes‘ûdî’den önce umûmî tarih alanında eser veren isimler arasında, müellifin kaynağı olarak da işaret etmesinden ötürü öne çıkan isim Taberî’dir. *Târihü’l-ümem ve’l-mülûk*’ta da Abbâsîler dönemi rivayetleri arasında esir mübadeleleri hakkında bilgiler bulunmaktadır. Mes‘ûdî ile çağdaş kabul edilebilecek ve onlar gibi umûmî tarih sahasında eser telif etmiş bir diğer müellif ise Ya‘kûbî’dir (öl. 292/905’ten sonra). Ayrıca Ya‘kûbî’nin, Şii temayülüyle anılması ve seyyah olması gibi Mes‘ûdî’yle başka ortak noktaları da mevcuttur. Genel tarih sahasında daha erken bir dönemde eser kaleme alan Halife b. Hayyât’ın (öl. 240/854-55) *Târih*’inde de konuyla ilgili bilgiler bulunmaktadır. Dolayısıyla Halife b. Hayyât, Ya‘kûbî ve Taberî’nin konuyla ilgili verdiği bilgiler, esir değişimlerini ele alan *et-Tenbîh*’teki mezkûr başlıktakilerle birlikte değerlendirilerek Mes‘ûdî’nin tarih yazımındaki kaynaklık durumları tespit edilebilir. Aynı zamanda bu sayede müellifin istitrât metodunu tarih yazıcılığında kullanmasının, kendisinden önce aynı alanda kaleme alınan eserlerden farklı olarak hangi noktada gelişim sağladığına dair bir yoruma ulaşılabilir. Zira elde edilen bilgiler temel alınarak, Mes‘ûdî’nin mezkur istitrâtı yazarken ortaya koyduğu *ahbâr* metodu yorumlanabilir.

Esir Değişimleri

İslâm’ın doğuşuyla birlikte karşı karşıya geldiği iki egemen güçten biri olan Bizans İmparatorluğu, Sâsânî devletinin ortadan kaldırılmasıyla birlikte, İslâm dünyasının cihat için yöneldiği ana güzergâhı teşkil etmiştir. Müslümanların yaz ve kış aylarında Bizans topraklarına düzenli seferler (savâif ve şevâtî) yapmaları, Hz. Ömer döneminde başlayan bir gelenektir ve Abbâsîler zamanında da devam etmiştir. Merkezî yönetim güçlü olmadığı durumlarda bile sugûr (sınır boyları) bölgelerini elinde tutan Abbâsîlere bağlı hanedanlar, seferlerin sürdürülmesine gayret göstermişlerdir. Dolayısıyla taraflar Anadolu

topraklarında, çatışmaların devam etmesi nedeniyle, güç dengesini korumaya çalışmıştır. Savaş ortamı, tarafların sürekli olarak esir almalarını ve barış anlaşması sağlandığında bu esirlerin mübadele edilmesini gerekli kılmaktadır. Mes'ûdî *et-Tenbîh*'te on iki tanesini güvenilir kabul ettiği, altısını ise “meşhur ve maruf olmadıkları için” sahih saymadığı esir değişimine yer vermiştir.²⁹ Aşağıda bu mübadelelerle ilgili verilen bilgiler Halife b. Hayyât, Ya'kubî ve Taberî'nin verdiği bilgilerle birlikte sırasıyla anlatılmaktadır.

Abbâsiler ile Bizans arasında kaynaklarda tespit edilen ilk esir değişimi, Mes'ûdî'nin listesinde yer almamaktadır. Tâberî'nin naklettiği bilgiye göre Halife Mansûr (136-158/754-775) döneminde 139/756-757 senesinde icra edilen mübadele ile Bizanslıların Malatya ve Erzurum gibi müslümanların yaşadıkları bölgelerden ele geçirdikleri esirler kurtarılmıştır.³⁰

Mes'ûdî'nin ifade ettiğine göre Bizans ile Araplar arasında ilk esir değişimi, 189/804-805 senesinde Hârûnürreşîd döneminde (170-193/786-809) vuku bulmuştur. Müellifin kabul ettiği on iki mübadele anlaşmasının ilki budur. Ancak bu tarihten önceye tekabül eden iki mübadeleye daha bölümün sonunda, rivayetleri doğru kabul etmediğini belirterek yer vermiştir. İlki, Mehdî-Billâh (158-169/775-785) döneminde vuku bulan ve müellifin Nakkâş el-Antakî tarafından yönetildiğini belirtmekle iktifa ettiği mübadeledir.³¹ Halife b. Hayyât'ın 167/783-84 yılında Abdülhamid b. Dahhâk önderliğinde hayata geçirildiğini ifade ettiği anlaşma da bu olabilir.³² Bu mübadele, Ya'kubî'nin naklettiği 159/776 yılında Bizanslıların Samsat'a (Samosata) düzenledikleri saldırıda çok sayıda esir ele geçirdiklerini belirten haberle ilgilidir.³³ Burada ele geçirilen esirler 8 yıl sonra yapılan bu anlaşmada kurtarılmış olmalıdır.

²⁹ Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, 160-166. Burada “esir değişimleri” şeklinde tanımlanan “الأفندية” kelimesi, kefalet vermek, bedelini karşılamak anlamlarında kullanılmakla birlikte; fideye ödeyerek esirleri kurtarmak manasını da içermektedir. Mes'ûdî'nin kayıtlarında -aşağıdaki açıklamalarda görüleceği üzere- esirlerin kurtarılması için ödenen bedel, yine bir esirdir. Bu sebeple makale içerisinde esir değişimi, mübadele, fideye anlaşması benzeri kullanımların tamamı, aynı kelimenin farklı şekilde ifade edilmiş halleridir. Fideye yani mübadele anlaşmasından ayrı olarak esir değişiminin yürütülmesi ile ilgili farklı bir Arapça tabir kullanılmamıştır.

³⁰ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Târihü't-Taberî: Târihü'l-ümem ve'l-mülük*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim (Kahire: Dâru'l-Me'ârif bi Mısır, ts.), 7/500; Casim Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri (610-847)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2015), 80.

³¹ Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, 166.

³² Halife b. Hayyât, *Târihu Halife b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziya el-Umerî (Riyad: Dâru Taybe, 1985), 439; Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri*, 83-84.

³³ Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri*, 84.

Hârûnürreşîd dönemi Bizans ile ilişkiler açısından oldukça hareketlidir. Halife, Bizans üzerine çıkılan seferlerin sürekliliğini sağlamış, avâsım ve sugûr bölgelerini tahkim etmiş, harap edilen sınır şehirlerini yeniden imar etmiştir.³⁴ Bu durum fidiye anlaşmalarında da karşılığını bulmaktadır. Nitekim Halîfe b. Hayyât, Hârûnürreşîd'in hilafet makamına geldiği 170/786 yılı olayları arasında bir fidiye anlaşmasını kaydetmektedir.³⁵ Mes'ûdî'nin hakkında bilgi verdiği, 189'dan önceye tekabül eden diğer fidiye anlaşması da Hârûnürreşîd dönemine tekabül etmektedir. Buna göre Şam bölgesi sugûr komutanı İyâz b. Sinan, Şevval 181/Kasım-Aralık 797 tarihinde esir değişimini yönetmiştir.³⁶ 797 senesi aynı zamanda, İmparatoriçe Irene'in, adına devlet işlerini yürüttüğü oğlu VI. Konstantinos'u öldürerek, Bizans tahtına oturduğu senedir.³⁷ İmparatorluk tahtındaki bu değişim, sınırlardaki güvenliğin, mübadele anlaşması yapılarak sağlanmasını gerektirmiş olabilir. Verilen bilgiye göre; Hârûnürreşîd'in Safsaf seferinden sonra vuku bulduğu ifade edilen bu esir değişiminde Tarsus valisi Ebû Süleym Ferec'in önderliğinde, 30.000 müslüman askerle birlikte ulemâ, eşraf ve halk hazır bulunmuş; toplam 3700 esir kurtarılmıştır.³⁸

Mes'ûdî'nin bu başlıkta "ilk mübadele (الفداء الأول)" şeklinde kaydettiği esir değişimi de Hârûnürreşîd zamanındadır. Bu mübadele 189/804-805 senesinde Bizans İmparatoru I. Nikephoros (802-811) ile varılan anlaşma uyarınca Lâmis'te yapılmıştır. Mes'ûdî'nin verdiği bilgiye göre Abbâsî ordusu 40 gün Lâmis'te konaklamış, esir değişimi on iki gün sürmüştür; bu sürede 3700 erkek ve kadın müslüman özgürlüğe kavuşturulmuştur. Mübadeleyi sugûr âmili olarak görev yapan Ebû Süleym yürütmüştür.³⁹ Taberî, bu fidiye anlaşmasıyla Bizans topraklarında kurtarılmayan müslüman esir kalmadığını kaydetmektedir.⁴⁰ Aynı dönemdeki "ikinci mübadele" 192/807-808 senesinde, Mübadelede 7 günde sugûr âmili Sâbit b. Nasr b. Mâlik el-Huzâî'nin sorumluluğunda, 2500'den fazla

³⁴ Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri*, 85.

³⁵ Halife b. Hayyât, *Târîh*, 448.

³⁶ Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, 166.

³⁷ Işın Demirkent, "Bizans", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 6/235.

³⁸ Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri*, 88.

³⁹ Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, 160. Ebû Süleym et-Türkî, Hârûnürreşîd'den sonra Emin (809-813) döneminde de görevini sürdürmüştür. Casım Avcı, "Sugûr", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 37/473.

⁴⁰ Taberî, *Târîhü't-Taberî*, 8/318.

kadın ve erkek müslüman kurtarılmıştır.⁴¹ Mes'ûdi bu esir değişiminin Lâmis'te olduğunu belirtirken Taberî, mekanı Bodandun (Pozantı) şeklinde kaydetmiştir.⁴²

Mes'ûdi, Hârûnürreşîd zamanındaki iki fidye anlaşmasının akabinde üçüncü olarak Vâsik-Billâh (227-232/842-847) dönemindeki mübadeleye yer vermektedir. Bu sıralama, aradaki üç Abbâsî halifesinin döneminde Bizans'la diplomatik ilişkilerin zayıf olduğuna ya da barışçıl şekilde yürütülmediğine işaret ediyor olabilir. Diğer taraftan müellifin bölümün sonunda zikrettiği ve listesine almadığı fidye anlaşmalarının ikisi, bu zaman diliminde yer almaktadır. Ayrıca bu iki anlaşma da Sâbit b. Nasr tarafından yerine getirilmiştir. Bunların ilki Emîn'in (193-198/809-813) hilafeti esnasında Zilkade 194/Ağustos-Eylül 810'te, ikincisi ise Me'mûn (198-218/813-833) döneminde Zilkade 201/Mayıs-Haziran 817'de gerçekleştirilmiştir.⁴³

Mes'ûdi'nin "üçüncü mübadele" olarak kaydettiği ve kaynaklarda kendisine nispeten daha fazla yer bulan Vâsik-Billâh zamanındaki esir değişimi, Muharrem 231/Eylül 845'de gerçekleşmiştir. Kaynaklarda daha çok zikredilmesinde, hem aşure gününe tesadüf etmesi hem de esirlerin Mu'tezile mezhebinin temel görüşlerinden Halku'l-Kur'ân (Kur'ân-ı Kerîm'in yaratılmış olduğu) ve Rü'yettullah (Allah'ın ahirette görülemeyeceği) konularında imtihana tabi tutulmaları etkili olmuştur. Bizans İmparatoru III. Mihail b. Theophilos (842-867) zamanında Hakan el-Hâdim et-Türki'nin sorumluluğunda yerine getirilen esir değişimi yine Lâmis'te yapılmış; on günde 4362⁴⁴ esir kurtarılmıştır.⁴⁵ Bu sırada Mihail henüz çocuk olduğu için onun adına devlet işlerini annesi Theodora yürütmektedir.⁴⁶ Esir değişimi sırasında Hakan ile birlikte, esirleri inanışları konusunda imtihan edilmelerini sağlamak için, Kâdılkudât Ahmed b. Ebû Dâvud'un görevlendirdiği Ebû Remle isimli bir zat daha hazır bulunmuştur. Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu söyleyenler ve ahirette Rü'yettullah'ı reddedenler kurtulmuş, bu görüşleri kabul etmeyenler Bizanslılara

⁴¹ Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri*, 177.

⁴² Taberî, *Târîhü't-Taberî*, 8/340; Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri*, 89.

⁴³ Mes'ûdi, *et-Tenbih*, 166.

⁴⁴ Mes'ûdi ayrıca sâife seferlerinden bahseden kitaplarda 4047 ya da daha az esir de denildiğini ifade etmektedir. Ya'kûbî 500 erkek ve 700 kadın için fidye verildiğini kaydetmiştir.

⁴⁵ Mes'ûdi ayrıca Müslim b. Ebû Müslim el-Cermî'nin ortaya çıktığı şehir olan Zibatra halkının şehirlerinden çıkarıldığını belirtmektedir. Mes'ûdi, *et-Tenbih*, 162. Zibatra, Malatya yakınlarında bir şehirdi. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, (Beyrut: Daru Sâdr, 1977), 3/130-131.

⁴⁶ Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri*, 95.

iade edilmiş; hatta bu görüşleri kabul etmeyenlerden bir grup, hıristiyan topraklarına dönmeyi kendi istekleriyle tercih etmiştir.⁴⁷ Ebû Remle ve ordu komutanı Ca'fer b. Ahmed, Lâmis Nehri'ndeki köprüünün üzerinde durup, kurtarılan herkesi imtihana tabi tutmuşlardır. Bunlara ayrıca ödül olarak iki dinar ve iki elbise de verilmiştir.⁴⁸

Taberî, Vâsik-Billâh zamanındaki bu anlaşmanın nasıl gerçekleştiğini ayrıntılı bir şekilde aktarmaktadır. Rivayet, mübadeleyi yürütenlerden Hakan'ın arkadaşı ve Bizanslılarla arasındaki elçisi olan Ahmed b. Ebû Kahtabe'den gelmektedir. Buna göre Hakan ve Tarsus ahalisinden bir heyet Vâsik-Billâh'a gelerek *sâhibü'l-mezâlimden*⁴⁹ şikâyet etmiş ve azlını sağlamıştır. Bu sebeple Bizans İmparatoru Mihail b. Teophilos'un elçisinin fidye anlaşması önerisiyle geldiği sırada Hakan da başkentte bulunmaktadır. Vâsik-Billâh bu teklifi Hakan'a danışarak kabul etmiş; 230 yılı sonlarında yapılan anlaşmanın gereklerinin yerine getirileceği gün olarak 231 senesi Muharrem'i aşure gününü kararlaştırmıştır. Başlangıçta mübadelede yer alacak esirler arasına yaşlı ve çocukların dahil olması hususunda çıkan anlaşmazlık, herkesin yaşına bakılmaksızın esir değişiminde yer alması kararıyla çözüme kavuşturulmuştur. Vâsik-Billâh, Bizanlıların elindeki esir sayısına ulaşabilmek için ülkenin farklı bölgelerinden esirler satın almış; hatta yeterli kişiyi bulamayınca kendi sarayındaki yaşlı Rum kadınları da mübadeleye dahil etmiştir. Diğer taraftan Vâsik-Billâh esirlerin inançları sebebiyle imtihan edilmeleri için Ebû Remle Yahyâ b. Âdem el-Kerhî ile Ca'fer b. Ahmed b. el-Hazzâ'ı görevlendirmiştir. Taraflar aşure günü mübadele için Lâmis'te⁵⁰ bir araya geldiklerinde kurtarılacak esirlerin sayısının; müslüman topraklarında yaşayan zımmîlerden 500 kadar kişi, 600 müslüman kadın ve çocuk ile birlikte toplam 4600 kişiye ulaştığı tespit edilmiştir. Buna mukâbil, Hakan'ın elçileri Bizanslıların elindeki esirleri kontrol ettiklerinde 3000 adam ve 500 kadın

⁴⁷ Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, 162.

⁴⁸ Taberî rivayetlerinde hem bir dinar verilmesini emrettiği hem de iki dinar verildiği yer almaktadır. Taberî, *Târihü't-Taberî*, 9/142, 144.

⁴⁹ Mezâlim mahkemelerini yürütmekle görevli âmil.

⁵⁰ Taberî mübadelelenin vuku bulduğu yeri, “اللمس” olarak isimlendirmektedir. Mu'cemü'l-büldân'da bu isimde bir belde yer almamaktadır. Diğer taraftan anlaşmayla ilgili diğer rivayetler, nehirde yapıldığına dair bilgiler ve Hakan'ın Tarsus Âmili olması sebebiyle bunun Lâmis isminin yazımındaki bir farklılıktan kaynaklandığı neticesine ulaşmaktadır. Taberî, *Târihü't-Taberî*, 9/143. Ayrıca bu mübadele'nin Göksu nehrinde yapıldığı da ifade edilmektedir. Kadir Kan, “Vâsik-Billâh”, *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 42/549. Ancak rivayetlerin tamamının Lâmis Nehri'ni (Limonlu Çayı) işaret ettiği göz önünde bulundurulduğunda bu bilginin hatalı olduğu anlaşılmaktadır.

olduğunu görmüşlerdir. Otuz yıldır Bizans elinde esir olan Muhammed b. Kerim bu mübadele sayesinde kurtulduğunu anlatmıştır.⁵¹

Taberî'nin yukarıda zikredilen rivayetlerinde, esir değişiminin oldukça canlı tasvirleri yer almaktadır. Rivayetlerden birinde, mübadele taraflarının nehrin hangi bölgesine yerleştiği açıklanmaktadır. Buna göre; nehrin sığ bölgesinde müslümanlar doğu, Bizanslılar ise batı tarafta konuşlanmıştır. Mübadele, esirlerin iki yakadan aynı anda hareket etmesiyle gerçekleştirilmiştir. İki esir nehrin ortasında karşılaştıktan sonra kendi bölgelerinin sınırına girince müslümanlar tekbir getirmiş; Rumlar kendi dillerinde tezahürat yapmıştır. Diğer bir betimlemede müslümanların ve Bizanslıların iki ayrı köprü kurdukları ve herkesin kendi esirini kendi köprüsünden gönderdiği ifade edilmektedir. Bir başka rivayette bu mübadele anlaşmasının gereğini yerine getirmek için bir araya gelen müslümanların sayısının çokluğundan bahsedilmektedir. Hatta bu durum, baskın ihtimali dolayısıyla Bizans İmparatorunu endişelendirmiş; bunun üzerine Hakan, Bizanslılara yurtlarına ulaşmaları için kırk gün mühlet vererek emniyet içerisinde yolculuk yapmalarını temin etmiştir. Neticede, müslümanlar ancak kırk günün dolmasıyla birlikte gazaya çıkmışlardır.⁵² Taberî'nin naklettiği rivayetlerde müslümanların sayısının çokluğu vurgulanmış, fide isteğinin Bizans tarafından geldiği ve Bizans İmparatoru III. Mikhail'in mübadele sırasında askeriyeye birlikte hazır bulunduğu ifade edilmiştir.⁵³

“Dördüncü mübadele” Halife Mütevekkil-Alellah (232-247/847-861) zamanında Şevval 241/Şubat-Mart 856 tarihinde vuku bulmuştur. Bizans imparatoru bu dönemde de III. Mikhail'dir. 2200 kişinin özgür kaldığı anlaşmayı Şüneyf yürütmüş; Kadı Ca'fer b. Abdülvâhid el-Hâşimî ve Şam bölgesi sugûr âmili Ali b. Yahyâ el-Ermenî, mübadele yapılırken Lâmis'te hazır bulunmuştur.⁵⁴ Ali b. Yahyâ 239/855-56'dan itibaren Bizans topraklarına düzenlediği saldırılarda

⁵¹ Taberî, bu haberin devamında toplam 4460 esir ve 3000 erkek 500 kadın esir olduğunu ifade eden rivayetler de kaydetmiştir.

⁵² Taberî, *Târihü't-Taberî*, 9/143-144.

⁵³ Bizans imparatorunun mübadelede hazır bulunduğunu belirten rivayetlere karşı şüpheli yaklaşmak gerekmektedir. Zira Taberî, 241 senesi esir değişimi anlaşmasını III. Mikhail'in yerine annesi Theodora'nın istediğini de nakletmektedir. Bk. Taberî, *Târihü't-Taberî*, 9/202. Diğer taraftan Bizans araştırmacısı Ostrogorsky, mezkûr mübadele için Vâsik-Billâh'ın iç çatışmalar nedeniyle barış yapmak zorunda kaldığı değerlendirmesini yapmıştır. Bk. Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi* (Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2015), 207. Ancak bu durum Taberî'nin rivayetlerinde anlatılanları yansıtmamaktadır. Zira bu haberlerde Bizans saldırıya daha açık tavsif edilmiştir.

⁵⁴ Mes'ûdi, *et-Tenbih*, 162.

ciddi bir ilerleme kat etmiştir.⁵⁵ Dördüncü mübadele bu ilerlemenin neticesinde ele geçirilen esirlerle ilgili olmalıdır.

Mütevekkil-Alellah dönemindeki bu anlaşmaya Taberî de yer vermektedir. Buna göre III. Mikhail'in yerine devlet işlerini yürüten Theodora esirlerin sayısı 20000'e yaklaşıncı fidiye anlaşması talebinde bulunmuştur.⁵⁶ Bu talep kabul edilince Theodora'nın elçisi Corcis, 5 Recep'ten 23 Şevval'e kadar esirleri toplamak için izin istemiş; anlaşma bu şart üzere 5 Recep'te hazırlanmış, esir değişimi ise Ramazan Bayramı'nda icra edilmiştir (1 Şevval 241/12 Şubat 856 Çarşamba). Corcis sugûr bölgesine doğru⁵⁷ elli kişilik bir grupla yola çıkarken; Şüneyf el-Hâdim Şaban ayının ortasında 30'u Türklerden 100 süvariyle hareket etmiştir. Esir değişimi Rum toprağı olan Lâmis Nehri'nde 12 Şevval'de yapılmıştır. Bu anlaşmayla 125'i kadın 785 esir kurtarılmıştır.⁵⁸ 241 senesi esir değişimi Ya'kûbî'nin eserinde de kaydedilmiştir. Buna göre; Şüneyf'in gerçekleştirdiğı anlaşmayı o dönemde sugûr âmili olan Ahmed b. Yahyâ el-Ermenî yönetmiş, müslüman beldelerden topladığı esirleri ve satın aldığı hıristiyan köleleri yanında Lâmis köprüsüne getirmiştir.⁵⁹ Bu haberde savaş esirlerinin bir araya getirilmesi dışında hıristiyan kölelerin de satın alındığı özellikle belirtilmiştir. Bu durum Vâsik-Billâh'ın saraydaki yaşlı Rum kadınları da esir sayısını artırmak için mübadeleye dahil ettiğini belirten yukarıdaki rivayetle birlikte değerlendirildiğinde; uygulamanın amacının, anlaşma için yeterli kişiyi toplamak olduğu anlaşılmaktadır.

"Beşinci mübadele" 246 yılı Safer ayı başında (Nisan-Mayıs 860) vuku bulmuştur. Abbasoğulları Şia'sından Nasr b. el-Ezher et-Tâ'î eş-Şî'î ile Şam bölgesi sugûr âmili Ali b. Yahyâ el-Ermenî'nin sorumluluğundaki fidiye anlaşması, yine III. Mikhail dönemindedir. Bu anlaşma uyarınca 7 günde 2367 erkek ve kadın müslüman kurtarılmıştır.⁶⁰ Mes'ûdî'nin -kabul ettiği mübadeleler sıralamasına dahil etmeden bölüm sonunda- zikrettiğı bir esir değişimi ise bundan kısa bir süre sonraya tarihlenmektedir. Buna göre Muhammed b. Ali'nin koordine

---

⁵⁵ Mahmut Kırkpınar, "Mütevekkil-Alellah, Ca'fer b. Muhammed", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 32/213.

⁵⁶ Aynı nakilde bu esirlerin 12000'ini öldürdüğü de belirtilmektedir.

⁵⁷ Nakilde Receb ayının bitmesine 8 gün kala cumartesi günü ibaresi yer almaktadır. Tarih çevirme kılavuzu 22 Receb'i Cuma, 23 Receb'i Cumartesi olarak vermektedir.

⁵⁸ Taberî, *Târihü't-Taberî*, 9/202-203.

⁵⁹ Ya'kûbî, *Târih*, 2/599-600.

⁶⁰ Mes'ûdî, *et-Tenbih*, 162-163.

ettiği 247/861 yılındaki mübadele, Halife Mütevekkil-Alellah ve Bizans imparatoru III. Mikhail dönemine tekabül etmektedir.⁶¹ Ancak yapılan mübadele anlaşmalarının genel aralığı dikkate alındığında bir sene arayla iki anlaşmanın yapılması karşılaşılan bir durum değildir. Mes'ûdî bu ikisi arasından, sıhhatine kani olduğu 246/860 senesi esir değişimini tercih etmiştir. Diğer taraftan Mes'ûdî, Nasr b. el-Ezher'in fidiye anlaşmasının akabinde -kendilerine mülaki olduğu bazı eserlerde- bu mübadelenin Mu'tez-Billâh (252-255/866-869) zamanında 253/867 senesinde gerçekleştiğinin belirtildiğini de kaydetmektedir. Bu rivayetlere göre Şefî' el-Hâdim'in koordine ettiği esir değişiminde I. Basileios (867-886) Bizans imparatorudur.⁶² Mezkûr bilgiler bir arada değerlendirildiğinde üç farklı tarih zikredildiği halde hepsinin aynı mübadeleden bahsettiği sonucuna ulaşılabilir.

Mes'ûdî'nin "Esir Değişimleri" bölümünün sonunda "meşhur ve maruf" olmadıklarını belirterek zikrettiği son esir değişimi Ramazan 258/Temmuz-Ağustos 872 tarihlidir. Mu'temid-Alellah (256-279/870-892) zamanındaki mübadeleyi Şefî' ve Muhammed b. Ali yürütmüştür.⁶³ Bu dönemde Bizans tahtında I. Basileios bulunmaktadır. Bu esir değişimi anlaşması, *Târîhü'l-Ya'kûbî*'de de Muhammed b. Ali b. Yahyâ el-Ermenî eliyle Lâmis'te icra edildiği belirtilerek yer almaktadır. Ayrıca müslümanlar, Bizanslılara esir değişimini kabul etmek için dört aylık bir musalaha şart koşmuşlardır.⁶⁴

"Altıncı mübadele" 283 senesi Şaban ayında (Eylül-Ekim 896) Halife Mu'tazid-Billâh (279-289/892-902) döneminde vuku bulmuştur. Bu sırada Bizans tahtında VI. Leon (886-912) bulunmaktadır.⁶⁵ Bu esir değişimini Abbâsîlere bağlı iç işlerinde serbest bir Türk hanedanı olan Tolunoğulları yürütmüştür. Tolunoğulları bağılıklarını sürdürdükleri Abbâsîler ile Recep 273/Aralık 886 tarihinde Mısır'daki hükümlerinin tanınması ve Suriye, Filistin, Sugûr, Anadolu, İrminiye ve el-Cezîre bölgelerinin hakimiyetinin 30 yıllığına kendilerine bırakılması kaydıyla anlaşma sağlamıştır. Bunun neticesi olarak Bizans ile mücadeleye 280/893 yılında Tolunoğlu hükümdarı Humâreveyh

⁶¹ Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, 166.

⁶² Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, 163.

⁶³ Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, 166.

⁶⁴ Ya'kûbî, *Târîh*, 2/624.

⁶⁵ Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, 163.

başlamıştır.⁶⁶ Bu mücadele Mes'ûdî'nin anlatısında 282/895-96 yılında yapıldığı belirtilen mübadele anlaşmasına kadar devam etmiştir. Mes'ûdî Bizans ile mücadele eden İslâm devletinin Tolunoğulları olduğunu, esir değişimini yöneten Şam bölgesi sugûr komutanı Ahmed b. Togan'ın, Humâreveyh'in kumandanı olduğunu belirterek ifade etmektedir. Anlaşmayı Humâreveyh yapmış; ancak aynı yıl Zilkade ayında Dımaşk'ta öldürülmesi sebebiyle mübadele, yerine geçen oğlu Ceş döneminde vuku bulmuştur.⁶⁷ Hanedan mensuplarının taht mücadelesi sırasında güçlü komutanlar tarafından tahta geçirilen Ceş, bu sırada henüz 14 yaşındadır.⁶⁸ Esir değişimi Lâmis'te gerçekleştirilmiş; on gün içinde 2495 kadın ve erkek⁶⁹ esir kurtarılmıştır.⁷⁰

Mes'ûdî 283 senesinde Tolunoğulları'nın yürüttüğü bu mübadeleden *Mürûcü'z-zeheb*'de de bahsetmektedir. Burada müellif, mübadelenin Salı günü yapıldığını da eklemekte ve Ceş b. Humâreveyh'in esir değişimi yapıldığı sırada ordusuyla Şam'dan Mısır'a doğru ilerlemekte olduğunu bildirmektedir.⁷¹ Bu bilgileri *et-Tenbîh*'te tekrar etmemiştir.

et-Tenbîh ve'l-işrâf ta bu tarihten itibaren kaydedilen iki fidyeye anlaşması Halife Müktefi-Billâh (289-295/902-908) ile VI. Leon (886-912) zamanında yapılmıştır. “Yedinci mübadele”, bozulduğu için “fidâü'l-gadr” olarak adlandırılmaktadır ve Zilkade 292/Eylül-Ekim 905 tarihinde Şam bölgesi sugûr âmili Rüstem b. Berdû el-Fergânî tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu anlaşma sayesinde Lâmis'te 4 günde 1155⁷² müslüman kadın ve erkek kurtarılmıştır. Ancak mübadele tamamlanmadan Bizanslılar anlaşmayı bozarak esirlerin geri kalanıyla birlikte çekilmişlerdir. Dolayısıyla anlaşmanın gerektirdiği şekilde mübadele ancak Şevval 295/Temmuz-Ağustos 908'de tamamlanabilmiştir. Yine esir değişimini Rüstem yürütmüş, böylece geriye kalan 2842 kadın ve erkek esir özgürlüğüne kavuşmuştur.⁷³

⁶⁶ Nadir Özkuyumcu, “Tolunoğulları”, *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 41/234.

⁶⁷ Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, 163.

⁶⁸ Özkuyumcu, “Tolunoğulları”, 41/234.

⁶⁹ Mes'ûdî, rivayetlerde 3000 sayısının verildiğini de eklemektedir.

⁷⁰ Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, 163.

⁷¹ Mes'ûdî, *Mürûc*, 4/205.

⁷² *Mürûcü'z-zeheb*'de bu sayı 1154 olarak verilmiştir.

⁷³ Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, 163; Mes'ûdî, *Mürûc*, 4/222-223.

“Dokuzuncu ve onuncu mübadele” Halife Muktedir-Billâh (908-932) ve VII. Kostantinos⁷⁴ (913-959) zamanındadır. Rebûlâhir 305/Eylül-Ekim 917’de Şam ve Antakya sugûr âmili Mûnis ve yardımcısı Ebû ‘Umeyr Adî b. Ahmed b. Abdûlbâkî et-Temîmî’nin yürüttükleri mübadele Lâmis’te yapılmıştır. Bu sayede 8 günde 3336 erkek ve kadın esir kurtarılmıştır.⁷⁵ Nitekim Bizanslılar 298/911’de çok sayıda müslüman ele geçirmişti.⁷⁶ Bu esirlerin büyük kısmı mezkûr mübadelede İslâm topraklarına dönmüş olabilir. Muktedir-Billâh döneminin diğer esir değişimi, Receb 313/Eylül-Ekim 925’de Müflih başkanlığında Lâmis’te gerçekleştirilmiştir, on dokuz günde toplam 3983 erkek ve kadın müslüman esaretten kurtulmuştur.

Râzî-Billâh (322-329/934-940) döneminde yapılan “on birinci mübadele” Şam bölgesi sugûr âmili İbn Rukâ eş-Şeybânî’nin liderliğinde 326 senesi Zilkade ayının sonu ile Zilhicce ayında (Eylül-Ekim 938) Lâmis’te yapılmıştır. 16 gün süren mübadelede 6300’den fazla erkek ve kadın müslüman özgürlüğe kavuşmuştur.⁷⁷

“On ikinci mübadele” Mes'ûdi'nin *et-Tenbîh*'i kaleme aldığı dönemde de Abbâsî halifesi olan Mutî'-Lillah (946-974) zamanındadır. Mes'ûdi bunun kendi dönemine kadar yapılan son mübadele olduğunu belirtmektedir. Anlattığına göre; Rebûlevvel 335/Eylül-Ekim 946 tarihindeki bu esir değişimini, Hamdânî hükümdarı Seyfûddeve'nin Şam bölgesi sugûr âmili Nasr es-Sümlî yönetmiştir. Bu mübadelede 2483 erkek ve kadın müslüman kurtarılmıştır. Bizanslıların elinde fazla esir bulunduğu için 230 esir borç kalmış, Seyfûddeve el-Hamdânî daha sonra bu esirleri göndererek anlaşmayı tamamlamıştır.⁷⁸ Bu dönemde bir taraftan İhşîdilerle çatışma halinde olan Hamdânîler, Bizans'a karşı düzenlenen sâife seferlerini sürdürmekteydi.⁷⁹ Dolayısıyla mübadele sürecini de onlar yürütmüştür.

⁷⁴ Mes'ûdi VII. Kostantin dönemini ikiye ayırarak ele almaktadır. İlk dönem Kostantin ve Armanus dönemi isimlendirmesi ile henüz çocuk yaştaki imparatorun devlet işlerine, Armanus'un baktığı süreyi kapsamaktadır. İkinci dönemi ise Kostantin dönemi olarak zikretmektedir.

⁷⁵ Mes'ûdi, *et-Tenbîh*, 163.

⁷⁶ Abdülkerim Özeydin, “Muktedir-Billâh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 31/144.

⁷⁷ Mes'ûdi, *et-Tenbîh*, 164.

⁷⁸ Mes'ûdi, *et-Tenbîh*, 165.

⁷⁹ Abdülkerim Özeydin, “Seyfûddeve el-Hamdânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 37/36.

Değerlendirme

Abbâsîlerin ikinci halifesi olan Mansûr döneminde başlayan mübadele anlaşmaları Mes'ûdî'nin eserini kaleme aldığı dönemde Abbâsî halifesi olan Mutî'-Lillâh'ın yönetimine kadar (139-313/756-925) 174 kameri, 169 şemsi yıl boyunca devam etmiştir. Tespit edilen yirmi bir esir değişiminden on dokuz tanesini, Mes'ûdî *et-Tenbih ve'l-işrâf*'ında kaydetmektedir. Bu mübadeleler arasında uzun süreli aralıkların bulunduğu üç dönem tespit edilmiştir. Bunların ilki Taberî'nin kaydettiği Mansûr dönemindeki ile Mehdî-Billâh döneminde Halife b. Hayyât'ın tarihini verdiği esir değişimi arasındaki 28 yıllık süreçtir (139-167/756-784). Bu tarihler Mansûr'un hilafetinin sonu ile Mehdî-Billâh'nin hilafetinin başına denk gelmektedir. İkincisi Me'mûn dönemi ile Vâsik-Billâh zamanındaki mübadelelerin arasındaki 30 yıllık süredir (201-231/817-845). Bu tarihlerde hilafet makamında, Mu'tasım-Billâh (218-227/833-842) bulunmaktadır. Valiliği zamanında Me'mûn'un Bizans seferlerine iştirak eden Mu'tasım-Billâh, Türk kumandanların desteğiyle halife olmuştur. Hilafeti süresince Bizans seferleri devam etmiş, Ammûriye (Amorion) onun zamanında fethedilmiştir. Bizans ile diplomatik ilişkiler, elçiler vasıtasıyla sürdürülmüştür. Ancak Me'mûn barışçı bir yaklaşım takip etmemiştir. Meselâ; Theophilos'un (829-842) Ammûriye fethinde ele geçirilen 150 Bizanslı komutanı serbest bırakmak için gösterdiği çabaya olumsuz yanıt vermiştir.⁸⁰ Dolayısıyla bu dönemde uzun süre mübadele anlaşması yapılmamasının sebebi, kaynaklarda doğrudan belirtilmese dahi, halifenin Bizans karşısında sürdürdüğü siyaset olmalıdır. Uzun süre fidye anlaşması yapılmayan son dönem Mu'temid-Alellah'ın halifelığının başında yapılan ile Mu'tazid-Billâh zamanının sonundaki mübadeleler arasındaki 25 yıldır (258-283/872-896).

Zikredilen esir değişimlerinin tamamının Lâmis'te yapıldığı anlaşılmaktadır. Mes'ûdî bu bölgenin Akdeniz kıyısında ve Tarsus'a yaklaşık 35 mil uzaklıkta olduğunu belirtmektedir.⁸¹ *Mu'cemü'l-büldân*'da bölgenin Lâmis Nehri'nin Rum Denizi'ne (Akdeniz) kavuştuğu yerde, Tarsus sugûruna bağlı bir belde olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca Yâkût el-Hamevî, tarafların bu bölgeye ulaşım sağladığı güzergaha dair de malumat vermiş; Bizanslıların denizden gemileriyle, müslümanların ise kara yolunu takip ederek geldiklerini ifade

---

⁸⁰ Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri*, 93-94.

⁸¹ Mes'ûdî, *et-Tenbih*, 160.

etmiştir.⁸² Yukarıda zikredilen rivayetlerde de nehrin doğu yakasının müslümanların, batı yakasının ise Bizanslılar'ın karargâh kurduğu noktalar olduğu, mübadeleyi gerçekleştirmek için müslümanların Bizans tarafına (nehrin batı yakasına) geçtikleri veya mübadelenin köprüler vasıtasıyla sağlandığına dair bilgiler yer almaktadır. Bunlardan hareketle nehrin iki devlet arasında doğal sınır konumunda bulunduğu düşünülebilir. Nitekim Bizans araştırmacısı Ostrogorsky, Lamos'un (Lâmis) Bizans-Arap sınırı olduğunu ifade etmektedir.⁸³

Mes'ûdi'nin kaydettiği on dokuz tarihten onu; Temmuz, Ağustos, Eylül ve Ekim aylarına tekâbül etmektedir. Bunlar arasında ise Eylül, Ekim tarihi özellikle öne çıkmaktadır. Ayrıca Vâsik-Billâh devrindeki anlaşmayı anlatırken müellif, kurtarılan esirlerin sayısının farklı olduğundan "Savaif Kitabı"nda bahsedildiğini belirtmiştir. Buna göre esir değişimlerinin yarısı, müslümanların yaz aylarında Bizans topraklarına düzenledikleri akınların neticesinde sağlanan anlaşmalar olmalıdır. Zira kış seferlerinin sonucu olabilecek tarihler sadece üç tanedir ve geriye kalan mübadele anlaşmaları için hangi ayda gerçekleştiğiyle ilgili bilgi bulunmamaktadır. Verilen tarihlerden hareketle esir değişimlerinin büyük kalabalıklar halinde hareket etmenin hava şartları bakımından daha elverişli olduğu bahar ve yaz aylarında yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu bakımdan Mayıs-Haziran aylarına denk gelen 817 (Zilkade 201) yılı esir değişimi de bu kategoriye dahil edilebilir.

Esir değişiminin gerçekleştirilmesi için en az bir haftalık süre gerektiği, Mes'ûdi'nin verdiği bilgilerden çıkarılabilir. Zira bundan kısa süren tek mübadele, 292/905 yılında anlaşmanın dört günün sonunda bozulması üzerine yarım kalmış ve bu sebeple "fidâü'l-gadr/فداء الغدر" olarak isimlendirilmiştir. En uzun süren esir değişimi ise Receb 313/Eylül-Ekim 925 tarihinde on dokuz gün devam etmiştir. Ancak özgürlüğüne kavuşan esir sayısının en fazla olduğu mübadele bu değildir. Bilakis 326/938 yılında icra edilen ve on altı gün süren

⁸² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/8. Beldenin isminin okunuşuyla ilgili araştırmacılar farklı usuller benimsemişlerdir. Ramazan Şeşen *et-Tenbih ve'l-İşraf* tercümesinde *Mu'cemü'l-büldân*'a uygun olarak Lâmis okunuşunu tercih etmiştir. Diğer taraftan Lamas ve Lamos kullanımı da bulunmaktadır. Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali el-Mes'ûdi, *Kitabü't-Tenbih ve'l-İşraf* (Coğrafya ve Tarih), çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2018). Ali Sinan Bilgili, "Tarsus", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 40/111-114. Casim Avcı, "Rum", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2008), 35/212-215; Avcı, "Sugür", 37/473-474.

⁸³ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 845-846.

mübadelede, diğerlerinde ortalama 3000 esir kurtarılırken, 6300'den fazla kişi serbest kalmıştır. Bu bilgiler, esir sayıları ile değişim süresinin çoğunlukla birbiriyle uyumlu olduğunu göstermekte; dolayısıyla Mes'ûdî'nin verdiği malumatın güvenilirliğini artırmaktadır.

et-Tenbih ve'l-işrâf ta esirlerin kimliği hakkında herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Askerlerin mi yoksa halkın mı yoğunlukta olduğu ya da yönetim kademesinden kimselerin bulunup bulunmadığı açık değildir. İade edilen esirlerle ilgili de aynı durum söz konusudur. Diğer taraftan Bizans kaynaklarında 223/837 yılındaki Amorion (Ammûriye) savaşında Halife Mu'tasım'ın İmparator Theophilos'u yenilgiye uğrattığında, Bizans'ın asillerinden esirler ele geçirdiği kaydedilmektedir. Bunların Suriye'ye götürüldüğü ve 6 Mart 845/22 Cemâziyelâhir 230'da öldürüldükleri belirtilmektedir.⁸⁴ Oysa İmparator Theophilos, 150 komutanını kurtarmak için bir elçi heyeti görevlendirmiştir.⁸⁵ Esirlerin katledildiği haberi, bu heyetin çabasının sonuç vermediğini göstermektedir. Diğer taraftan mübadele haberlerinde kadınların ve çocukların da kurtarıldığının belirtilmesi, sadece askerlerin değil halkın da esir alındığına bir işarettir.

Mes'ûdî'nin Bizans imparatorlarının kimliğini tespit etmeye özen göstermesinin kendi tarih metoduyla ilgili olduğu, onun verdiği bilgiler ile tespit edilen diğer rivayetler karşılaştırıldığında ortaya çıkmaktadır. Çünkü genel temayül Bizans imparatorları için "Sâhibu'r-Rûm" benzeri tabirlerin tercih edilmesi yönündedir.⁸⁶ Buna mukabil Mes'ûdî her anlaşmanın hangi imparator döneminde gerçekleştiğini belirtmiş, gerekli olduğu durumda imparatorla ilgili malumat da eklemiştir. Diğer İslâm tarihi kaynaklarında Bizans tahtında o dönemde kimin bulunduğuna işaret edilmemiş olması, Mes'ûdî'nin bu bilgileri yabancı kaynaklardan almış olabileceğini akla getirmektedir.

Zikredilmesi gereken son nokta Mes'ûdî'yle karşılaştırması yapılan diğer kaynakların hiçbirinde müellifin verdiği kadar geniş hatlarıyla esir değişimlerinin anlatılmamasıdır. Hatta bu eserlerde Mes'ûdî'nin zikrettiği çoğu mübadelenin kaydı dahi bulunmamaktadır. Ayrıca Mes'ûdî'nin verdiği bilgiler, Ya'kubî ve

---

⁸⁴ Warren T. Treadgold, "The Chronological Accuracy of the 'Chronicle' of Symeon the Logothete for the Years 813-845", *Dumbarton Oaks Papers*, 33 (1979), 157.

⁸⁵ Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri*, 94.

⁸⁶ Taberî, *Târihü't-Taberî*, 9/141, 213, 218, vd.

Taberî'nin kaydettiği mübadele haberleriyle ortak noktalara sahip olmasına karşın Halîfe b. Hayyât'ın aktardıklarıyla hiçbir meselede mutabakat arz etmemektedir. Buradan müellifin Halîfe b. Hayyât'ın *Târih*'ini kaynak olarak kullanmadığı neticesine ulaşılabılır. Dolayısıyla bu konudaki temel kaynakların umumi tarihlerden ziyade, "Savâif Kitapları" ifadesinde işaret edildiği üzere Bizans topraklarına yapılan akınları işleyen eserler olduğu düşünülebilir.

Sonuç

Mes'ûdî'nin bütün mübadeleleri tespit ederek, esir değişimlerine dair monografik özellikte bir metin ortaya koyduğu görülmektedir. Ancak konuyu en muhtasar eserinde bir istitrât olarak ele alması metni kısa tutmasına sebep olmuş, dolayısıyla daha önce *Mürûc*'da bahsettiği meseleleri de tekrar etmekten geri durmuştur. Zira Mes'ûdî *et-Tenbîh*'le, eserin isminin de ifade ettiği üzere, diğer teliflerinde ele aldığı konuları kısa bir şekilde zikrederek eski kitaplarına işaret etmeyi amaçlamaktadır. Nitekim *ahbâr* alanında yedinci bir eser telif etmesinin ana gayesi, eski kitaplarındaki konulara dikkat çekmek ve onlarda eksik kalan hususlara açıklık getirmektir.⁸⁷ Ancak bu açıklayıcı üslup, hadiselerin geniş tavsiflerinin yapılacağı anlamına gelmemektedir. Çünkü onun mübadelelere dair anlatısı yaşananları yansıtmakta, Taberî'nin Vâsik-Billâh dönemindeki "üçüncü mübadele" ile ilgili ayrıntılı rivayetler naklettiği örneğin oldukça gerisinde kalmaktadır. Zira Mes'ûdî esir değişimlerinin fiziksel şartlarından bahsetmez ya da o esnada yaşananları tasavvur etme imkanı tanıyacak betimlemelerle açık bir tablo sunmaz. Daha çok temel bilgileri vermekle ve bir anlamda kayıt tutmakla yetinmiştir.

İstitrâtlar aslen metni bölen unsurlar olmalarına karşın bu örnekte, Mes'ûdî'nin ara sözü bir metod olarak konu bütünlüğünü sağlayacak şekilde nasıl dönüştürdüğünü görmek mümkündür. Zira fidyeye anlaşmalarının kronolojik tasnifteki yerlerinde ayrı ayrı zikredilmek yerine bir başlık altında toplanması, "Değerlendirme"de ulaşılan sonuçların ortaya konmasını kolaylaştıran ve bu neticelerin okuyucunun gözünden kaçmasına engel olan bir tavrı göstermektedir. Ayrıca tespit ettiği rivayetleri sadece sıralamak yerine kendi güvenilirlik kriterlerine göre bunları tasnif etmesi, Mes'ûdî'nin ulaşabildiği kaynaklardan

⁸⁷ Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, 1.

topladığı bütün bilgileri ince bir eleştirel süzgeçten geçirdikten sonra kullandığını da gözler önüne sermektedir. Zira hakikate mutabık kabul ettiği haberleri on iki esir değişimi şeklinde sıralamıştır. Diğer taraftan ayrı bir tasnifle güvenilir bulmadığı rivayetlerden bahsetmesi, tespit ettiği bilgilerle ilgili son kanaati okuyucuya bıraktığına da işaret etmektedir. Böylece müellif sadece bulduğu bilgileri aktaran bir tarihçi olmadığını ortaya koymuştur. Netice itibariyle Mes‘ûdî’nin *Mürûc*’da eleştirilmesine sebep olan bir anlatı türü olarak istitrât, *et-Tenbîh*’te tarih yazımının asli unsuru şeklinde özenli bir araştırma ve eleştiri sürecini ortaya koyan bir usule dönüşmüştür.

Kaynakça

- Avcı, Casim. *İslâm-Bizans İlişkileri (610-847)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2015.
- Avcı, Casim. "Rum". *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/212-215. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Avcı, Casim. "Sugûr". *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/473-474. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Bilgili, Ali Sinan. "Tarsus". *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/111-114. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Brockelmann, Carl. "al-Mas'ûdî". *The Encyclopaedia of Islam*. ed. M. Th. Houtsma ve A. J. Wensick vd. 3/403-404. Leiden: Brill, 1936.
- Brockelmann, Carl. "Mes'ûdî". *İslâm Ansiklopedisi*. 8/144-145. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1979.
- Cevad Ali. "Mevâridü Târîhi'l-Mes'ûdî". *Sümer*. 20/1-2 (1964), 1-48.
- Demirkent, Işın. "Bizans". *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/230-244. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Duman, Mustafa. "Yapısal ve İşlevsel Bir Anlatı unsuru Olarak Ara Sözcükler: Kutadgu Bilig Örneği". *Milli Folklor*. 16/124 (15 Aralık 2019), 17-29.
- Durmuş, İsmail. "İstitrât". *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/401-402. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Halîfe b. Hayyât. *Târîhu Halîfe b. Hayyât*. thk. Ekrem Ziya el-Umerî. Riyad: Dâru Taybe, 1985.
- Kan, Kadir. "Vâsik-Billâh". *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/548-549. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Khalidi, Tarif. *Arabic Historical Thought in the Classical Period*. Cambridge: Cambridge University, 1994.
- Khalidi, Tarif. *Islamic Historiography: The Histories of Mas'ûdî*. Albany: State University of New York Press, 1975.
- Kırkpınar, Mahmut. "Mütevekkil-Alellah, Ca'fer b. Muhammed". *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/212-214. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Meisami, Julie Scott. "Mas'ûdî on Love and the Fall of the Barmakids". *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 121/2 (1989), 252-277. <https://www.jstor.org/stable/25212487>
- Mes'ûdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali. *et-Tenbih ve'l-işraf*. thk. Abdullah İsmâil. Kahire: Mektebetü'ş-Şarkî'l-İslâmiyye, 1357/1938.
- Mes'ûdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali. *Kitabü't-Tenbih ve'l-İşraf (Coğrafya ve Tarih)*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2018.
- Mes'ûdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali. *Mürûcü'z-zehab ve me'âdinü'l-cevher*. thk. Kemal Hasan Mer'î. 4 cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1425/2005.
- Ostrogorsky, Georg. *Bizans Devleti Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2015.
- Özaydın, Abdülkerim. "Muktedir-Billâh". *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/144-

145. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Özaydın, Abdülkerim. “Seyfüddevle el-Hamdâni”. *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/35-36. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Özkuyumcu, Nadir. “Tolunoğulları”. *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/233-236. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr. *Târihü’l-Taberî: Târihü’l-ümem ve’l-mülük*. thk. Muhammed Ebu’l-Fazl İbrahim. 11 cilt. Kahire: Dâru’l-Me’ârif bi Mısır, ts.

Treadgold, Warren T. “The Chronological Accuracy of the ‘Chronicle’ of Symeon the Logothete for the Years 813-845”. *Dumbarton Oaks Papers*. 33 (1979), 157.

Ya’kûbî, Ahmed b. Ebû Ya’kûb. *Târihu Ahmed b. Ebi Ya’kûb b. Ca’fer b. Vehb b. Vâzih el-Kâtibi’l-Abbâsi ma’rûf bi’l-Ya’kûbî*. thk. M. Th. Houtsma. 2 cilt. Leiden: Brill, 1883.

Yâkût el-Hamevî. *Mu’cemü’l-büldân*. 6 cilt. Beyrut: Daru Sâdır, 1977.a